

Barokk kori mirákulumos könyvek illusztráció-sorozatai

A barokk vallási képanyelv populáris megjelenési formái között különleges hely illeti meg az illusztrációs és az áhítati grafika csoportjait.¹ A használati kritériumok alapján elkülönített két csoport között széles átmeneti terület található, amelyet az eddigi kutatás viszonylag kevés figyelemben részesített. Ide tartoznak többek között mindazok a belső illusztrációk, címlapelőzékek, illusztráció sorozatok, amelyek az áhítati irodalom különféle kiadványtípusaiban láttak napvilágot.²

A barokk áhítati irodalom egyik Európa-szerte elterjedt kiadványtípusa a mirákulumos könyv. Ezekben a gyakran előforduló címlapelőzékek és egyes illusztrációk mellett néha több darabból álló, összefüggő illusztráció sorozatok találhatók. Míg a címlapelőzékek és az egyes illusztrációk az eredeti szövegösszefüggéstől elszakadva gyakran más kontextusban (pl. szentképként, imalapon, ponyvafüzet címlapján) is előfordulhatnak, a sorozatok tagjai az adott összefüggés nélkül értelmüket veszítik, ezért másutt nem használhatták fel őket. Az illusztráció sorozatok a mirákulumos könyvekben rendszerint a különböző elbeszélő szövegekhez kapcsolódnak, s jelentősen hozzájárulnak azok megértéséhez, értelmezéséhez és rögzítéséhez.

Ezzel már utaltunk arra a másik kutatási területre, amellyel ezeknek az ábrázolásoknak az elemzése összekapcsolódik: a történeti elbeszéléskutatásra. Ma már nem kell hangsúlyozni, hogy a képkutatás és az elbeszéléskutatás – mivel szorosan összefüggő kommunikációs folyamatokat vizsgálnak – egymást kiegészítő területek. A mirákulumos könyvek illusztráció sorozatai csupán egyet jelentenek a lehetőségek közül az elbeszélés- és képkutatás együttműködése számára.³ Ebben az összefüggésben nem hagyható figyelmen kívül a művészettörténet, amely régő-

¹ A tanulmány német nyelvű változata eltérő képanyaggal megjelent: *Revue des archéologues et historiens d'art de Louvain XXII (1989)*, 41–57. és *Bild-Kunde – Volks-Kunde*. Die III. Internationale Tagung des Volkskundlichen Bildforschung Komitee bei SIEF/UNESCO, Miskolc (Ungarn) 5–10. April 1988. Hg. Ernő KUNT. Miskolc, 1990. 253–274.

² R.-W. BREDNICH – W. BRÜCKNER – Ch. PIESKE – M. THAMM – H.-J. UTHNER: *Bildquellen, Bildzeugnisse*. In: *Enzyklopädie des Märchens*. 1977. Bd. 2. 328–373.

³ W. BRÜCKNER: „Bildlore” und nonverbale Kommunikation = *Ethnologia Europaea XII (1981)*. 18–22., N.-A. BRINGÉUS: *Volkstümliche Bilderkunde*. München, 1982., N. THYMHOCHREIN: *The Illustrations of Grimm's Fairy Tales: Illustrations of „The Goose-Girl” and their*

ta elemzi a képzőművészeti alkotások elbeszélő módszereit, s amelyben a könyvillusztráció kutatása a könyvtörténettel együttműködve önálló terület.⁴

Történeti összefüggések

A mirákulumos könyvek illusztráció sorozatainak vizsgálatakor mindenképp szem előtt kell tartani azt a tényt, hogy ezek az ábrázolások szoros egységet alkotnak a zarándoklatok egyéb ikonográfiai, elbeszélő és szokásszerű megnyilvánulásaiival. Ikonográfiai szempontból a legtöbb sorozat tagjai a búcsús képeknek ahhoz a csoportjához állnak közel, amely a kultusztárgyon kívül az adott hely legendáját vagy a legenda egyes kiemelt motívumait is ábrázolja. A képek témája rendszerint a kegyhelyhez kapcsolódó legenda hagyomány, csodás gyógyulások, megmenekülések (mirákulumok) és történeti események bemutatása. Használati összefüggéseik révén az illusztrációk szoros kapcsolatban állnak a kultusz devóciós szférájával, amennyiben a mirákulumos könyvek egy adott helyen kibontakozó kultusz fellendítését, a különböző használói rétegek áhítatának elmélyítését szolgálták.

A 17–18. században Magyarországon számbavett kb. 150 zarándokhely közül mintegy húsz, csaknem kivétel nélkül nagy jelentőségű helyről adtak ki összesen mintegy ötven nyomtatott mirákulumos könyvet.⁵ A legtöbb könyvben csak címlapelőzők vagy egy-két belső illusztráció található, illusztráció sorozattal mindössze négy helyről jelent meg kiadvány. A négy hely közül három szerzetesi gondozás alatt álló, országos jelentőségű zarándokhely a barokk korban. A negyedik az egyik legjelentősebb, ugyancsak szerzetesi gondozású középkori zarándokhelye volt az országnak, amely a török alatt elpusztult és a barokk időben nem éledt újjá. Mindez mutatja, hogy illusztrált mirákulumos könyvek megjelenítésére, a képsorozatok megrendelésére kizárólag a jelentős anyagi eszközökkel rendelkező szerzetesrendeknek volt lehetősége. Összehasonlításként érdemes megemlíteni, hogy például a szomszédos osztrák zarándokhelyek közül is csupán a legjelentősebbekről készültek illusztráció sorozattal ellátott mirákulumos könyvek (Mariazell,⁶ Maria

relation to the Style and Structure of the Tale. In: R. KVIDELAND – T. SELBERG (Ed.): *The 8th Congress for the International Society for Folk Narrative Research*, Bergen, June 12th – 17th 1984. Papers IV. Bergen 1985. 299 – 324.

⁴ D. BLAND: *A History of Book Illustration*. London, 1958., vö. E. GRABNER: *Die Bilderwand zu Rattersdorf*. Zu einem ikonographischen Programm einer burgenländischen Wallfahrt. Eisenstadt, 1972., E. GRABNER: *Das mariologische Programm der Wallfahrtskirche zu Rattersdorf* = Burgenländische Heimatsblätter 1976/1. 65 – 90., A. KUNCZYNSKA-IRACKA: *Malarstwo ludowe kregu Czestochowskiego*. Wrocław – Warszawa – Kraków – Gdansk 1978., H. WIDACKA: *Ikonografia Czestochowy w grafice XVII i XVIII w.* = Studia Claromontana 4 (1983). 289 – 337.

⁵ TÜSKÉS GÁBOR – KNAPP ÉVA: *Egy feltáratlan forráscsoport: barokk kori mirákulumos könyvek magyarországi búcsújáróhelyekről* = ItK 1985/1. 90 – 100.; TÜSKÉS GÁBOR: *Búcsújárás a barokk kori Magyarországon a mirákulumirodalom tükrében*. Bp. 1993. 387 – 395.

⁶ Th. WEISS: *Diva virgo Cellensis ...* Wien, 1637.

Taferl,⁷ Wien – Franziskanerklosterkirche zu Hl. Hieronymus,⁸ Klosterneuburg,⁹ 1–2. kép).

Időben legkorábban keletkezett az 1672-ben Grácban kiadott latin nyelvű zágrábremetei mirákulumos könyv 15 darabból álló rézmetszet sorozata.¹⁰ A kötet szöveganyagának humanista közvetítésű antik mitológiai utalásai és az illusztrációk szalagdíszes keretezései egyaránt későreneszánsz jegyeket mutatnak. A könyvet Johann Caspar Mannasser gráci metsző allegorikus címlapelőzéke díszíti, s minden valószínűség szerint ő készítette az egész szignálatlan sorozatot is. A képek kivétel nélkül a könyv nagyobb részét kitevő, mintegy 120 mirákulumszöveg egyes darabjaihoz kapcsolódnak arányos elosztásban. Ezek a szövegek egyben az ábrázolások közvetlen forrását jelentették. A metsző rendszerint az ún. tipikus szükséghelyzeteket választotta ki, amelyek látványosságuk révén jó alkalmat kínáltak az ábrázolásra (3–4. kép). A 18. század közepén az illusztrációk közvetlen előképül szolgáltak a zágrábremetei kolostortemplom falfestményeivel.¹¹ További párhuzamként megemlíthető, hogy pl. a klosterneuburgi káptalani terem egy részéhez az 1670-ben megjelent mirákulumos könyv szövegei szolgáltatták a kiindulópontot.¹² Ugyanígy a brügge-i Notre Dame de la Poterie 1520 körül keletkezett mirákulumos könyvének mirákulumszövegei és ezekhez kapcsolódó kvalitásos tollrajzai a 16. század közepén három faliszőnyeghez szolgáltak előképül.¹³

A zágrábremetei sorozat után hatvan évvel, 1732-ben Bécsben jelent meg a következő illusztrált kiadvány.¹⁴ Ez jóval több, mint egyszerű mirákulumos könyv: a „vita et miracula” középkori program keretében a pálos rend védőszentjének, Remete Szt. Pálnak a legendás életrajzát, Budaszentlőrincre került ereklyéjének sorsát és a hozzá kapcsolódó csodás eseményeket tartalmazza. A két részre osztott mű mindkét részéhez újra kezdődő számozással egy-egy 35, illetve 25 darabból álló metszetsorozat kapcsolódik. A kötet szövegrészét és a metszeteket egyaránt Matthias Fuhrmann osztrák pálos szerzetes és műkedvelő rézmetsző készítette. Fuhrmann ezenkívül több más rendi vonatkozású munkát is írt, amelyeket sajátos barokk stí-

⁷ *Oesterreichischer Myrrhen-Berg ...* Crems, 1748. és további kiadások.

⁸ M. STAZINGER: *Ausführlich und Gründlicher Ursprungsbericht ...* Wien, 1725. és további kiadások. Vö. Ch. LAUTER: *Die Ursprungslegenden auf den österreichischen Wallfahrtsbildchen.* Wien, 1967. 42–43.

⁹ A. SCHARRER: *Oesterreichische Marg-Graffen ...* Wien, 1670.

¹⁰ A. EGGERER: *Pharmacopaea coelestis ...* Graecii, 1672.

¹¹ Vö. I. KAMPUŠ – I. KARAMAN: *Das tausendjährige Zagreb.* Von den einstigen Siedlungen bis zur modernen Großstadt. Zagreb, 1978. 117–119.

¹² *Der Heilige Leopold.* Landesfürst und Staatssymbol. (Katalog) Stift Klosterneuburg 30. März – 3. November 1985. Wien, 1985. 149–150.

¹³ L. KRIS-RETTENBECK: *Ex Voto.* München, 1972. Abb. 67. Vö. A. REINLE: *Das stellvertretende Bildnis.* Plastiken und Gemälde von der Antike bis ins 19. Jahrhundert. Zürich–München, 1984. 30.

¹⁴ M. FUHRMANN: *Decus solitudinis ...* Wien, 1732.

1. kép M. Staizinger: Ausführlich und Gründlicher Ursprungsbericht, Wien 1740, 104. p. mellett: A bécsi ferences templom kegyképe a rászorulókkal — rézmetszet.

2. kép A. Scharrer: Oesterreichische Marg-Graffen, Wien 1670, 118. p. mellett: J. M. Lerch: Szent Lipót csodái – rézmetszet.

3. kép A. Eggerer: Pharmacopaea coelestis, Graecii 1672, 23. p.: J. C. Mannasser: Egy vízbe esett lány életéért a szülők a zárgábretemei Máriához fohászkodnak – rézmetszet.

4. kép A. Eggerer: Pharmacopaea coelestis, Graecii 1672, 72. p.: J. C. Mannasser: A lábfájós asszony meggyógyul a zárgábretemei Mária segítségével – rézmetszet.

lusában maga illusztrált.¹⁵ A könyv szöveganyaga jórészt középkori legenda- és mirákulumszövegekre, valamint a rend történeti hagyományára nyúlik vissza. Egyben tükrözi a szerzőnek azt a törekvését, amellyel a szent ereklyéje körül kialakult középkori zarándokhelyet kívánta újjáéleszteni.¹⁶ Fuhrmann minden fejezethez egy-egy ábrázolást mellékel, ebben az összefüggésben különösen a második sorozat darabjai érdemelnek figyelmet. A sorozatok egyes tagjai a 18. század közepén előképül szolgáltak az ekkor újjáépített túskevári pálos kolostor sekrestye szekrénye egyéni kidolgozású domborművű fafaragásainak.¹⁷

A harmadik illusztrált mirákulumos könyv 1742-ben jelent meg a Pozsony melletti Máriavölgyről, ugyancsak latin nyelven.¹⁸ A mű első kiadása 1734-ben jelent meg németül, ez azonban nem tartalmaz ábrázolásokat.¹⁹ Viszont ugyanez a metszetsorozat megjelent még a munka egy 1773-as kiadásában is.²⁰ A kötet elmondja a hely legendás és történeti eseményeit, s 128 mirákulum részletes leírását közli. A kilenc darabból álló illusztráció sorozat a könyvben a bevezető részek között, a kiadási engedélyek előtt egy tömbben található. Készítjük a nagyszombati rézmetsző Joseph Jäger, aki több más zarándokhelyről is készített búcsús képeket, címlapelőzéseket. A könyv bevezető részéből megtudjuk, hogy a metszetek a szent kút felett 1697-ben emelt kápolna falait díszítő freskók alapján készültek.²¹ A kötet közli ezeknek a freskóknak a rövid leírását, amely egyúttal az illusztrációk értelmezéseként olvasható. Ezek a leírások – amelyek egyébként az illusztrációk nélküli kiadásokban is szerepelnek – utalnak arra is, hogy az ábrázolt esemény részletes elbeszélése a könyvben hol található.

A kegyhelyeken látható ábrázolások előképként való felhasználásának a mirákulumos könyvek illusztrációihoz az európai anyagban több párhuzama ismert. Így például a hely történetéből és mirákulumaiból mintegy ötven jelenetet ábrázoló, 1520 körül keletkezett ún. Grosser Mariazeller Wunderaltar táblaképei alapján először egy 26 tagból álló fametszet sorozat készült.²² A két sorozat a továbbiakban alapvetően meghatározta a kegyhely ikonográfiáját, s többek között előképül szolgált az 1638-ban megjelent mirákulumos könyv rézmetszetű illusztrációihoz.²³

¹⁵ PATAKY D.: *A magyar rézmetszés története*. A XVI. századtól 1850-ig. Bp., 1951. 127.

¹⁶ KNAPP ÉVA: *Remete Szent Pál csodái*. (A budaszentlőrinci ereklyéhez kapcsolódó mirákulumfölgjegyzések elemzése) = Századok 1983/3. 511–557.

¹⁷ MOLNÁR J.: *A nagyjénő-túskevári páloskolostor*. Bp., 1936. 88–92., 5–17. kép.

¹⁸ L. KUMMER: *Puteus aquarum viventium ... Tyrnaviae*, 1742.

¹⁹ L. KUMMER: *Puteus aquarum viventium ... Marianischer ...* Pressburg, 1734.

²⁰ L. KUMMER (Ford. J. NUNKOVICH): *Puteus aquarum viventium ... Quinque-Ecclesiae*. 1773.

²¹ PÁSZTOR L.: *A máriavölgyi kegyhely a XVII–XVIII. században*. = Regnum 1942/43. 563–600. itt: 568.

²² K. BEITL: *Votivbilder*. Zeugnisse einer alten Volkskunst. Salzburg, 1973. 25–26.

²³ E. GRABNER: *Kultstätte und Heilbrauch*. Zur therapeutischer Bedeutung des Wallfahrtsortes am Beispiel von Mariazell in Österreich. In: L. KRISSE–RETTENBECK – G. MÖHLER (Hg.): *Wallfahrt kennt keine Grenzen*. München–Zürich, 1984. 418–428.

A metsző itt nagy szabadsággal kezeli az előképeket, s elsősorban az időközben számos elbeszélő motívummal bővült mirákulumszövegek eseményeinek folyamatos bemutatására törekszik.

A máriavölgyi freskók és az illusztrációk összevetéséből kitűnik, hogy a metsző pontosan igyekezett követni az előképeket, a kisebb módosulások többnyire a technika megváltozásából adódnak. A freskók részben fekvő képmezőit az illusztrátornak álló formátumra kellett átalakítania, a cartouche-os keretezés eltűnik, a perspektivikus hatás növelése érdekében a padlózaton néha a kedvelt hálós beosztást alkalmazza. A freskók némileg egyénített arcvonásai a metszeteken típusokká egyszerűsödnek, a táji környezet elemei jelzésszerűvé, az architekturális részletek hangsúlyosabbá válnak. A tárgyi eltérések – mint például a két földön fekvő gyermek közül az egyiknél a terítő elhagyása, a kútból előbukkanó kegyszobor eltűnése vagy kút helyett forrás ábrázolása – általában jelentéktelenek, s a képek szerkezetét vagy tartalmát nem érintik.

A negyedik és egyben utolsó illusztráció sorozatnak nem elsősorban a keletkezéstörténete, mint inkább az utóélete érdemel figyelmet. Ez a 12 darabból álló rézmetszet sorozat először 1763-ban jelent meg a máriaradnai kegyhely német nyelvű mirákulumos könyvében.²⁴ Készítője az a Johann Philipp Binder, akitől eddig a legtöbb zarándokhellyel kapcsolatos grafikai ábrázolást ismerjük. A sorozat darabjai a kegyhely fejezetekre osztott történetéhez, illetve legendájához és az első legenda-szerű mirákulumhoz kapcsolódnak (5. kép). Ugyanezek az ábrázolások megjelennek a könyv egyik 1771-es német nyelvű kiadásában is, azzal a különbséggel, hogy a sorozat talán elveszett utolsó darabját egy ugyanazt a jelenetet ábrázoló másik rézmetszettel pótolták.²⁵ Az újrametszés során az eredeti ábrázolásnak a tükörképe jött létre, amelyen apróbb részletek elmaradtak, a kegykép bemutatása elnagyolt, a tételválasztás kérdése megoldatlan. Minden valószínűség szerint az eredeti, 1763-as Binder-sorozat alapján készült a másik, 1771-es máriaradnai kiadás ugyancsak 12 darabból álló fametszetsorozata.²⁶ A kétféle technika alkalmazása ugyanannak a műnek két azonos nyelvű kiadásában arra utal, hogy a kiadó ekkor már a vásárlók különböző igényeit és anyagi lehetőségeit is igyekezett figyelembe venni. Az ismeretlen fametsző a lehetőségekhez mérten igyekezett követni az előképeket, s csupán néhány apróbb részletet hagyott el, illetve módosított. Ugyanez a fametszetsorozat megjelenik még a könyv 1773-as²⁷ és 1796-os magyar nyelvű,²⁸ valamint 1824-es horvát nyelvű kiadásában is²⁹ (6. kép). Utolsó alkalommal a sorozat 1843-ban tűnik fel Dugonics András *Radnai történetek* című, részben a korábbi mirákulumos könyveken alapuló, 1808–1810 között írt munkájának második, név-

²⁴ *Wunder-scheinender Wald-schatten* ... Ofen, 1763.

²⁵ *Wunder-scheinender Wald-schatten* ... Ofen, 1771. (Rézmetszetekkel.)

²⁶ *Wunder-scheinender Wald-schatten* ... Ofen, 1771. (Fametszetekkel.)

²⁷ *Világos berkes hegy* ... Temesvár, 1773.

²⁸ *Világos berkes hegy* ... Vác, 1796.

²⁹ M. JAICH: *Istinito izpisanje* ... U Aradu, 1824.

5. kép Wunder-scheinender Wald-schatten, Ofen 1763, 2. p.: J. Ph. Binder: Vrichnossa György egy olasz képereskedőtől megvásárolja a későbbi radnai kegyképet — rézmetszet.

6. kép Világos berkes hegy, Temesvár 1773, p. 32.: A radnai templom éjjel fényességben tündököl — fametszet.

telenül megjelent kiadásában. A dúcok a többszöri felhasználás következtében teljesen elkoptak, s ez lehet a magyarázata annak, hogy 1857-ben egy újabb kiadvány számára részben ismét fába metszették őket.³⁰ Ez a sorozat már csak kilenc darabból áll, s darabjai párhuzamba állíthatók az előképül szolgáló sorozat megfelelő tagjaival. A két sorozat összevetése azt mutatja, hogy a 9 tagú sorozat szerkezetileg követi ugyan az előképet, de a 19. századi metsző részleteiben módosítja, a megváltozott körülményekhez alkalmazza, mintegy „modernizálja” az ábrázolásokat. Ez a törekvés megfigyelhető például a házak és a berendezési tárgyak formáján. Ezenkívül a metsző több alkalommal megváltoztatja a perspektívát, s gazdagabb árnyalást, a keretezésben barokk kacsok helyett copf virágdíszeket alkalmaz (7. kép).

7. kép M. Jaich: *Ausführliche Geschichte*, Ofen 1857, 30. p.: *Janich András ferencest a radnai templom megújítása miatt a lippai bég talpa megpalcázására ítéli* — fametszet.

³⁰ BÁLINT S.: *Az Etelka és Máriaradna*. Dugonics András írói műhelyéből. In: Uő.: *A hagyomány szolgálatában*. Bp. 1981. 121–127. itt: 127., M. JAICH: *Ausführliche Geschichte* ... Ofen, 1857.

Szöveg és kép viszonya

A mirákulumos könyvek szöveganyagának és illusztráció sorozatainak viszonyát alapvetően meghatározza, hogy szöveg és kép egyaránt adott értelmi összefüggések közvetítését szolgálja. Míg az áhitati kiadványok belső illusztrációi gyakran csupán dekoratív jellegűek és a szöveggel való közvetlen kapcsolatuk nem mindig kimutatható, a mirákulumos könyvek illusztráció sorozatainál megfigyelhető a törekvés a szövegek fontosabb tényeinek konkretizálására, informatív megjelenítésére. A különböző műfajú és felépítésű szövegekhez rendszerint különböző képszerkezet kapcsolódik, amely szoros összefüggésben áll az adott szöveg szerkezetével. A leggyakrabban illusztrált szövegtípus ezekben a kiadványokban a kegyhelylegenda és a mirákulum, s mivel mindkettő elbeszélő műfaj, az ábrázolások közös vonása a képek elbeszélősszerű felépítése. A szövegek felépítését és az általuk közvetített tartalmat a képek azzal támasztják alá, hogy feloldják a szövegek időbeli vonatkozásait és a képek különböző részei a különböző időben lejátszódó események egymásutánosságát egymás mellett, egy időben ábrázolják. A legenda- és mirákulumszövegek alapvető szerkezeti különbsége az ábrázolásokon abban ragadható meg, hogy míg a mirákulumokhoz rendszerint csupán egyetlen kép kapcsolódik, amely az ugyanazon szigorú séma szerint lejátszódó, önmagukban nem értelmezhető eseményeket egyszerre mutatja be, a legendák több különböző, önállóan is értelmezhető, egymáshoz csak lazán kapcsolódó motívumból épülnek fel, amelyek ábrázolása csupán több különálló kép segítségével lehetséges. Az illusztrációk másik jellemző vonása a címlapelőzésekkel és a búcsús képekkel szembeállítva figyelhető meg:³¹ míg ugyanis ez utóbbiakon a kultusztárgy és környezete áll a középpontban, az illusztrációkon a legenda vagy mirákulum eseményeinek bemutatása foglal el nagyobb teret, s a kultusztárgy második helyre kerül.

Kép és szöveg viszonyára utalnak a metszetek feliratai. A zágrábremetei és a máriaradnai könyvekben az ábrázolások szöveges részt nem tartalmaznak, itt az értelmezést és indoklást kizárólag a könyv szövege nyújtja. Különösen feltűnő a feliratok hiánya a zágrábremetei képeken. Ezek mind ún. mirákulum képek: a fogadalmi képek szerkezetét követik, melynek szoros tartozéka a szöveges információ, amit itt teljes egészében a mirákulum leírások tartalmaznak. A budaszentlőrinci mirákulumos könyv illusztrációi alatt a szöveges részek rövid kivonatát közlő feliratok olvashatók latin és német nyelven. Ezek mindig azonosak annak a fejezetnek a címével, amelyhez az ábrázolást mellékeltek. A feliratok ezzel egyértelműen jelzik a képek közvetlen kapcsolatát egy meghatározott szövegrésszel.

Külön kell említeni a máriavölgyi sorozat képaláírásait, amelyek megegyeznek az előképül szolgáló freskók képbe komponált felirataival. Ezek a bibliai idézetek, Mária allegóriák és a *Salve Reginá*ból választott részletek tulajdonképpen lemmák, amelyek a képeknek a bemutatott konkrét eseményen túlmutató, szimbolikus értel-

³¹ SZILÁRDFY Z. – TŰSKÉS G. – KNAPP É.: *Barokk kori kisgrafikai ábrázolások magyarországi búcsújáróhelyekről*. Bp. 1987.

met adnak, s az ábrázolásokat az emblémák felé közelítik. A képeknek ez az értelmező, kísérő felirata közvetlenül mutatja az illusztrációk didaktikus funkcióját. Az eljárás következtében az olvasó az illusztrációkat nem csupán a szöveg valamelyik részéhez, hanem annak egészéhez tartozóként is észleli, s ezzel további aktív cselekvésre, kép és szöveg továbbgondolására, elmélkedésre kap ösztönzést. Így ezek a képek annak a folyamatnak egy szeletét is tükrözik, melynek során az allegorikus-emblematikus képtípusok ikonográfiája az áhítati irodalom sokszorosított grafikai illusztrációinak közvetítésével kapcsolatba került a szélesebb rétegekkel.

Formai és motivikus sajátosságok

Az ábrázolások formai és motivikus sajátosságait két tényező határozza meg alapvetően: egyrészt az alapul szolgáló szöveges vagy képi forrás, másrészt a metsző művészi képességei és elbeszélő perspektívája. A szöveg determináló szerepe különösen jól látható a mirákulumképeken, amelyek három fő motívuma a szöveg-szerkezetnek megfelelően az események alanya környezetével, a szükséghelyzet és a kultusztárgy. Ezenkívül negyedikként néha előfordul a kapott segítség, a szükséghelyzethez való megszabadulás ábrázolása. Ezekhez a fő motívumokhoz alkalmoszerűen további kiegészítő motívumok kapcsolódnak. Így az alany és környezete motívumhoz a fogadalomtétel (segítségül hívás) motívuma, a szükséghelyzet motívumhoz valamilyen szimbólum, a kultusztárgyhoz pedig a kultuszhely ábrázolása járulhat. A fogadalomtételre (segítségül hívásra) a bajban lévő személy vagy a további szereplők tipizált imádkozó tartása (kitárt kar, összetett kéz, térdelés) utal. A szükséghelyzethez kapcsolódó, azt kifejező vagy nyomatékosító szimbólumok között leggyakoribb a halál csontvázként történő allegorikus ábrázolása szokásos attribútumaival (nyíl, kasza, homokóra, sírásás közben, szállítóeszköz mozgatójaként), ezenkívül előfordul az ördög és különböző démonok szimbolikus bemutatása. A kultusztárgyak környezetének (a zarándokhelyek) ábrázolásai a búcsús képek többségével ellentétben általában nem az adott templom korabeli képét mutatják, hanem egy templomra emlékeztető épületet vagy fantáziaképet adnak. Az eseményeket a mirákulumképeken rendszerint táji környezetbe vagy építészeti keretbe helyezik, ami a képkivágással (a zágrábremetei képeken az ovális mezőt alkotó ornamentális keretkezéssel) együtt színpadi hatást eredményez. Ez a megoldás nem csupán a „színházi” általános hatását mutatja a barokk képzőművészetre, ezen belül az illusztrációkra, hanem szimbolikus jelentése is van: a táj és az építészeti környezet az evilágot jelzi, szembeállítva a kultusztárgy elkülönített ábrázolásával, amely a túlvilágra, természetfelettire utal. A kettő közti kapcsolat lehetőségét az ember részéről az imádkozó tartás, az égi hatalom részéről a fénysugár tanúsítja. A különböző időben készített mirákulumképek összehasonlításából az is kiténik, hogy a szükséghelyzetek epizodikus-realisztikus ábrázolását fokozatosan felváltja a rövidített formulaszerű képi utalás (pl. betegágy), melynek elbeszélő tartalma már lényegesen szűkebb.

A mirákulumképek és az eredetlegenda részleteit bemutató ábrázolások között alapvető formai különbség, hogy míg az előbbieken a kultusztárgyat a földi szférától elkülönítve ábrázolják, az utóbbiakon a kultusztárgy (patrónus) és környezete rendszerint belekapcsolódik a földi történelembe. A mirákulumképek és a legenda-ciklusok ábrázolásai között mintegy átmenetet alkotnak azok az illusztrációk, amelyek a konkrét mirákulumokat az eredetlegenda részeként vagy függelékeként jelenítik meg. Az elbeszélő motívumok bemutatásán kívül a máriavölgyi és különösen a budaszentlőrinci sorozatban több olyan illusztráció is található, amely rendi vonatkozású vagy egyéb szimbolikus tartalmú ábrázolás, illetve amely a hely vagy a patrónus általános csodatévő jellegét hangsúlyozza.

A három eredetlegendát bemutató illusztráció sorozat csak azokat az elbeszélő motívumokat jeleníti meg, amelyek az adott helyhez hozzákapcsolódtak és a szövegekben is megtalálhatók. Az ábrázolások bizonyos értelemben mégis reprezentatívnak tekinthetők az egész legendaanyag szempontjából is, mivel mindhárom hely körül jelentős legendakör alakult ki. Néhány esetben lehetőség van az azonos motívumok párhuzamba állítására a magyar és az osztrák anyagban, ami többek között mutatja az ábrázolások szerkezeti hasonlóságát és a metszők kvalitásbeli különbségeit. A történeti tényre utaló elbeszélési egységek közül megtaláljuk az illusztrációkon a kultuszhely alapításának és építésének, a kultusztárgy vásárlásának, átvitelének, oltárra helyezésének, valamint konkrét történeti (rendszerint hadi) eseményekkel való kapcsolatba kerülésének a motívumát. A máriaradnai sorozatban meghatározó a templomépítést akadályozó, szerzeteseket üldöző török és a törökök eszén mindig túljáró ferences szerzetes motívuma, amelyek a legendaképződés fő alakító tényezői. A vándormotívumok közül a máriavölgyi legendaciklusban együtt fordul elő a csodás megtalálás és az elrejtés ábrázolása, mégpedig az előbbi a forrás (kút), az utóbbi a fa motívummal összekapcsolódva, ami egyben utal a két utóbbi motívum másutt is megfigyelt szoros összefüggésére.³² Több változatban szerepel a megsértett kegykép motívuma (felégetési, rablási kísérlet, a tettes általában a török, egy alkalommal egy oláh lány), egy esetben az épen maradás, többször a büntető csoda motívummal összekapcsolódva.³³ A figyelmeztetést célzó büntetés motívum kétszer a tettes csodálatos helyhez kötésében, egy alkalommal a tettesek üldözésében jut kifejezésre a felgyújtott kegytemplom égő zsindelei által. A büntetés motívum áll a középpontjában annak az illusztrációnak, amely a pálos rend tagjait üldöző diósgyőri várnagy álmában történt megbotozását ábrázolja a rend patrónusa által. A kultusztárgy csodás voltára utaló elbeszélő motívumok közül megtalálható még a hely éjjel fényben való tündöklésének a bemutatása anygali körmenettel. Két legendában szerepel az ún. revocatus motívum, tehát egy halott meghatározott

³² W. BRÜCKNER (Hg.): *Maria Buchen. Eine fränkische Wallfahrt*. Würzburg, 1979. 52.

³³ L. KRETZENBACHER: *Das verletzte Kultbild*. Voraussetzungen, Zeitschichten und Aussagewandel eines abendländischen Legendentypus. München, 1977.

időre történő visszahívása az életbe.³⁴ A budaszentlőrinci legendában az ítéleten megjelent lélek Remete Szt. Pál közbenjárására 30 nap haladékot kap a bűnbánatra, a radnai legendában pedig a motívum az aradiak Radnára vezetett fogadalmi processziójának eredetéhez kapcsolódik.

Képszerkezet

A képi elbeszélés eszközeinek alkalmazása szempontjából az illusztrációk többféle megoldást mutatnak. Ezek az eszközök jórészt a középkori ikonográfiában fejlődtek ki, így a metszők csupán a megoldások többé-kevésbé tehetséges alkalmazóinak tekinthetők. Az időbeliség ábrázolásának egyik lehetősége a közvetlen (direkt) elbeszélés. Ennek legegyszerűbb módja az ún. egyepizódos ábrázolás, egyetlen meghatározott helyzet, központi alak vagy motívum kiemelésével. Ezt rendszerint olyan szövegeknél alkalmazták, amelyek „egydimenziós”, kevés időbeli változást tartalmazó eseményekről tudósítanak. Ezt a megoldást figyelhetjük meg például a zarándokhelyek legendaciklusaiába ékelt történeti események bemutatásánál. A többepizódos elbeszélés egyik módja a ciklikus ábrázolás, amikor az időben egymás után következő eseményeket egymástól elkülönített képmezőkben ábrázolják³⁵ (8/1. kép). Ez az ábrázolásmód figyelhető meg az egylapos nyomtatványok, illusztrált rölapok, búcsús képek, képkivágó ívek elbeszélő képsorozatainál, ahol az önálló mezőkre bontott ábrázolásokat rendszerint egymás mellett sorban vagy egy központi kép körül helyezik el.³⁶ Lényegében ennek felel meg a kegyhelyek egész legendaciklusainak motívumokra vagy kisebb egységekre bontott bemutatása több önálló kép segítségével, azzal a nem jelentéktelen különbséggel, hogy technikai okok miatt a legendaciklusok képei a könyvekben nem egymás mellett, hanem egymás után találhatók. A képek közötti összefüggést részben az ábrázolt személyek vagy tárgyak azonossága, részben a hozzájuk kapcsolódó szöveg jelzi.

A többepizódos események bemutatásának másik lehetősége a folyamatos elbeszélés, amikor az egymást követő eseményeket egyetlen képen belül ábrázolják (8/2. kép). Rendszerint ezt az eljárást alkalmazzák a mirákulumképeken, amelyeken a szimultán ábrázolás révén az időbeli különbségek eltűnnek ugyan, de az esemé-

³⁴ L. KRETZENBACHER: *Legende und Sozialgeschehen zwischen Mittelalter und Barock*. Wien, 1977. 49. Vö. Uó.: *Legendenbilder aus dem Feuerjenseits*. Zum Motiv des „Losbetens“ zwischen Krichenlehre und erzählenden Volksglauben. Wien, 1980.

³⁵ A 8. sz. kép forrása S. RINGBOM: *Some pictorial conventions for the recounting of thoughts and experiences in late medieval art*. In: F. G. ANDERSEN – E. NYHOLM – M. POWELL – F. T. STUBKJÆR (ed.): *Medieval Iconography and Narrative*. A Symposium. Odensee, 1980. 38–69. itt: 39.

³⁶ R.-W. BREDNICH: *Die Liedpublizistik im Flugblatt des 15. bis 17. Jahrhunderts*. I–II. Baden-Baden, 1974., R.-W. BREDNICH – W. BRÜCKNER – Ch. PIESKE – M. THAMM – H.-J. UTHNER (2. jegyzet) 346., *Wallfahrten im Bistum Passau*. Ausstellung im Grossen Hofsaal der Neuen Residenz in Passau 3. Mai bis 25. Oktober 1986. Passau, 1986. 38–42. Abb. 21–22., vö. J. LOTMAN: *Die künstlerische Natur der russischen Volksbilderbögen*. In: *Jahrbuch für Volkskunde* 1986. 34–47.

nyek és az ábrázolás sajátos logikáját ismerőnek nem okoz gondot az időrend és az oksági összefüggések megállapítása. A zágrábremetei sorozat darabjain a különböző jelenetek összetartozását a perspektivikus ábrázolás, a tér folyamatossága is hangsúlyozza. Ugyanez a szimultán technika figyelhető meg a legendaképek egy részén, melyeken több összetartozó esemény látható egymás mellett. Itt a részjelenetek, a látszólag összefüggéstelen képi motívumok helyes sorrendje kizárólag a képhez tartozó szöveg segítségével állapítható meg. A radnai sorozat egyes tagjain például a metsző szándékosan megtöri a tér folyamatosságát, s a képmezőn belül több kisebb, egymástól részben elhatárolt jelenetet helyez el, amelyek között csak a szöveg ismerete teremt kapcsolatot. A többepizódos képek helyes „olvasata” általában balról jobbra történik, de előfordul a jobbról bal felé haladás, valamint a különböző epizódoknak egy háromszög csúcsainál való, esetleg szabálytalanul történő elhelyezése is.

Az ábrázolások másik fő típusa az ún. közvetett (indirekt) elbeszélés, melynek változatai beszéd tartalmak, gondolatok, álmok, látomások és más természetfeletti események bemutatására szolgálnak. Ezek a megoldások a mirákulumképeken és a legendaképeken egyaránt előfordulhatnak. Az első modell itt elvben egy ciklus különálló jeleneteinek folyamatos összekapcsolása, ezt azonban a mirákulumos könyvek illusztrátorai a technikai lehetőségek korlátozottsága miatt nem alkalmazzák (8/3. kép). A második módszer az események alanyának és a cselekvés (álmok, látomás stb.) tartalmának az egymás mellé helyezése (8/4. kép). Ezek az ábrázolásokon a cselekvő személy valamilyen attribútuma (felszerelése, tartozéka) vagy egy mellékmotívum jelzi a következő eseményt. További lehetőség az indirekt képi elbeszélésre az egyes motívumok szintbeli eltolása, a valóságszintek elkülönítése (8/5. kép). Ez a megoldás rendszerint az események alanya és a természetfeletti közti kapcsolat érzékeltetésére szolgál, rendszerint további motívumokkal (pl. imádkozó mozdulat, felhőkoszorú, fény sugar) kiegészítve. Az utolsó ábrázolási elv egy mellékmotívum függeléként, a képszerkezetben azonos szinten, de valamilyen módon elkülönítve (pl. ablakkeretben) történő megjelenítése (8/6. kép).

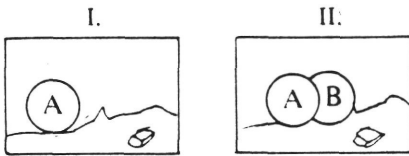
Összegzés

A mirákulumos könyvek illusztráció sorozatait a barokk kori társadalom szélesebb rétegei vizuális kultúrájának összetevőjeként értelmeztük.³⁷ A képek alkalmas adtak arra, hogy segítségükkel bepillantást nyerjünk a sokszorosított áhítati grafika egyik sajátos csoportjának kétszáz éves történetébe. Megfigyelhettük, amint az ábrázolások a technika és az ikonográfia egyszerűsödésével, a szimbolikus tartalmak háttérbe szorulásával párhuzamosan az őket tartalmazó kiadványtípus külső megjelenési formájával együtt fokozatosan popularizálódtak és a magasabb rétegek köréből egyre szélesebb rétegek használatába kerültek át. A zágrábremetei sorozat

³⁷ Vö. C. GRIMM: *Kunst und Volk im 17. Jahrhundert*. In: W. BRÜCKNER – P. BICKLE – D. BREUER (Hg.): *Literatur und Volk im 17. Jahrhundert*. Wiesbaden, 1985. Bd. I. 341–356.

Narrative devices (Direct Narration)

1. Cyclic narrative

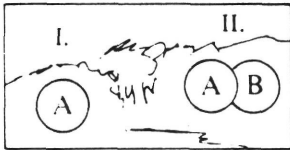

(A) (B) = protagonists of story

I, II = phases of story

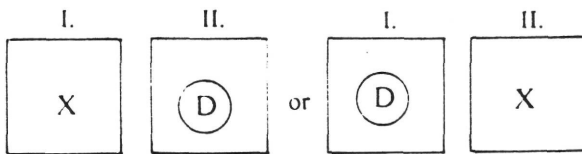
hence: I-II represents temporal flow

2. Continuous narrative

Devices for depicting the content of speech, dreams, visions, thoughts etc. (Indirect Narration)

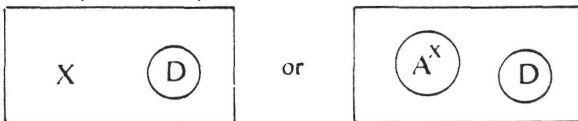
3. Contiguity of scenes of a cycle

(D) = speaker, dreamer, thinker, author etc.

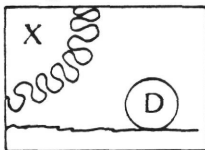
X = content of speech, dream, vision, thought, text etc.

4. Juxtaposition of speaker etc. and content

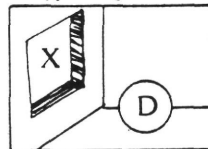

(where (A) is qualified with attributes and paraphernalia suggesting X)

5. Differentiation of levels

6. Appendage of subordinate motif

annak a folyamatnak az egyik állomását is szemlélteti, melynek során a mirákulumkép típusa az illusztrációk közvetítésével hatott a fogadalmi képek ikonográfiájára és szokásszerű elterjedésére. Megfigyelhettük komplex elbeszélő és ikonográfiai programok átvételét, illetve közvetítését, a grafikák előképként történt felhasználását azonos és más műfajokban, valamint az időtényező térbeli konkretizálásának különböző lehetőségeit. Több példát láthattunk a műfaj nemzetköziségre, a különböző rétegeknek egyaránt hozzáférhető, viszonylag stabil ábrázolási konvenciók és szimbólumok, egy univerzális képi nyelv következetes alkalmazására és elhagyási folyamatára, valamint a változatok keletkezésére és az illusztrációk modernizálására.

A vizsgált forrásanyag művészeti összetevőit alapvetően meghatározza az elbeszélő hagyomány hatása és az ábrázolások instrumentális jellege. Ezért, bár a történeti stílusok lecsapódása jól nyomon követhető, a hagyományos stílusfogalmak helyett a keletkezéstörténeti, intencionális, funkcionális és befogadástörténeti szempontokat helyeztük előtérbe. A legtöbb bemutatott ábrázolás komplex képi szerkezettel rendelkezik, és sokat közülük nehéz vagy lehetetlen megérteni a hozzá tartozó szöveg nélkül. Más esetekben a képek a szövegtől függetlenül is olvashatók. Míg egy sorozaton belül nagyobb formai és stílusbeli eltérések nem figyelhetők meg, az elbeszélő szerkezet és a képszerkezet viszonya legtöbbször különbözik.

A képek az írott szövegekhez viszonyítva általában nem tartalmaznak új motívumot, nem hoznak létre elbeszélő változatokat, s az elbeszélő motívumok párhuzamos változatai közül csak egyet rögzítenek. Ezzel szükségképpen szelektálnak és megerősítik az írott szöveg hitelességét. Ezek az ábrázolások az irodalmi hagyományhoz való szoros kapcsolódásuk révén tulajdonképpen olyan narratív szerkezetek, amelyek legfontosabb feladata a popularizálandó elbeszélő tartalmak szervezése, illusztratív megvilágítása, értelmezése és bizonyítása a hagyományos kifejezési eszközökkel. A zarándoklatoknak, ezen túlmenően a kegyelemközvetítésnek ez a vizualizált narratív teológiája teljes egészében a katekézist, a tanítást szolgálta: a képek az érzéki megjelenítés révén a különböző vallási, erkölcsi és szociális tartalmakat kézzelfogható valósággá, bizonyossággként megélhetővé tették és tárgyi megjelenéshez segítették.

Az illusztráció sorozatokat a kitűzött célnak megfelelően csupán néhány szempontból vizsgáltuk. Nem foglalkoztunk részletesen például a képek történeti hűségével, az ikonográfia hatásával az elbeszélő hagyományra, az ábrázolások szerepével az elbeszélő szövegek és a különböző legendamotívumok elterjedésében. Kívánatos volna a részletes összehasonlítás a műfaj nemzetközi példáival. Szükség lenne az áhítati irodalom más kiadványtípusaihoz és az egyéb elbeszélő műfajokhoz kapcsolódó grafikai anyag (pl. képkatekézisz, illusztrált ponyvafüzetek)³⁸ vizsgálá-

³⁸ Vö. pl. TÜSKÉS G. – KNAPP É.: *Illusztrációk a 18. századi vallásos ponyvairodalomban*. In: *Történeti népművészet. Tanulmányok K. Csilléry Klára 70. születésnapjára*. Szerk. SELMECZI KOVÁCS Attila. Bp. 1993. 143–162.; G. TÜSKÉS – É. KNAPP: *Graphische Darstellungen in den Publikationen barockzeitlicher Bruderschaften* = *Zeitschrift für Kunstgeschichte* 52 (1989). 353–372.

tára és összevetésére ezekkel az illusztrációkkal. Ezeknek a kérdéseknek a megválaszolása az irodalomtörténet, a művészettörténet, a könyvtörténet és a néprajz eszközeinek együttes alkalmazása révén lesz eredményes.

KNAPP, ÉVA – TÜSKÉS, GÁBOR

Die Illustrationsserien barockzeitlicher Mirakelbücher

Einen in ganz Europa verbreiteten Publikationstyp der geistlichen Literatur im Barock bilden die Mirakelbücher. Neben dem häufigen Vorkommen der Frontispize und Einzelillustrationen sind in diesen Büchern manchmal auch zusammenhängende Illustrationsserien aus mehreren Bildern zu finden. Letztere knüpfen sich regelmässig an die verschiedenen Erzählgattungen an, und tragen zum Verständnis dieser Texte bei.

Im 17./18. Jahrhundert wurden in Ungarn etwa fünfzig gedruckte Mirakelbücher etwa über zwanzig (von den 150 in Ungarn befindlichen) Wallfahrtsorten herausgegeben. Ganze Serien wurden nur Publikationen über vier Orten beigefügt (Zágrábremete/Remete, Budaszentlőrinc, Máriavölgy/Marianka/Mariatal, Máriaradna/Radna). Die Herausgabe der mit Serien illustrierten Mirakelbücher war ausschliesslich eine Angelegenheit der Orden.

Nach den entstehungsgeschichtlichen Zusammenhängen der Publikationen und der Serien wird das Verhältnis von Wort und Bild analysiert. Die Beschreibung der formalen und motivischen Eigentümlichkeiten bereitet die Analyse der Bildstruktur nach funktionalen und rezeptionsgeschichtlichen Gesichtspunkten vor. (Die bibliographischen Angaben der deutschen Fassung des Aufsatzes mit alternativem Bildmaterial befinden sich in der Anmerkung 1.)